

บทที่ 2

บริบทสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธีถ่มน้ำ

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาบริบทสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธีถ่มน้ำ และนำเสนอตามหัวข้อต่อไปนี้

1. บริบทเกี่ยวกับช้าง
2. พระราชพิธีสำคัญที่เกี่ยวข้อง
3. ลักษณะคำประพันธ์ที่ใช้ในพระราชพิธีถ่มน้ำ

1. บริบทเกี่ยวกับช้าง

1.1 ด้านสัตววิทยา

ช้าง เป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในโลก ในทางสัตวศาสตร์ ด้านอนุกรมวิธาน (Taxonomy) ได้จัดช้างอยู่ในอันดับ โพรบอสซิเดีย (Proboscidae) วงศ์อีเลฟานทีเดีย (Elephantidae) ลักษณะเด่นที่สำคัญของสัตว์ที่จัดอยู่ในอันดับ โพรบอสซิเดีย คือ มีร่างกายใหญ่โต จมูกและริมฝีปากบนยื่นยาวออกไป เรียกว่า "งวง" ที่ปลายงวงนอกจากมีจมูกใช้ในการหายใจแล้ว งวงยังมีหน้าที่คล้ายมือใช้จับสิ่งของต่าง ๆ และอาหารเข้าปากกินอีกได้อีกด้วย ฟันหน้าเจริญออกมาเป็น "งา" ฟันกรามมีขนาดใหญ่ ไม่มีฟันเขี้ยว ขาใหญ่ตรง ลักษณะคล้ายต้นเสา ตัวผู้มีลูกอั้นตะอยู่ในท้อง ไม่อยู่ในถุงห้อยลงมาอย่างสัตว์บกที่เลี้ยงลูกด้วยนมทั่วไป ส่วนตัวเมียมีเต้านม 1 คู่ (2 เต้า) อยู่ที่หน้าอก ระหว่างขาหน้าทั้ง 2 ข้าง ช้างในวงศ์อีเลฟานทีเดีย มี 2 สกุล สกุลละชนิด คือ ช้างเอเชีย (*Elephas maximus*) และช้างแอฟริกา (*Loxodonta africana*) ช้างทั้ง 2 สกุล มีลักษณะสำคัญที่แตกต่างกัน ดังต่อไปนี้

ลักษณะสำคัญที่แตกต่าง	ช้างเอเชีย	ช้างแอฟริกา
1. ถิ่นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติ	ถิ่นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติมีเฉพาะในทวีปเอเชียตอนใต้และหมู่เกาะใกล้เคียง เช่น อินเดีย เนปาล ภูฏาน พม่า ไทย ลาว เขมร จีนตอนใต้ (ยูนาน) และศรีลังกา เป็นต้น	ถิ่นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติมีเฉพาะทวีปแอฟริกาตอนใต้ของทะเลทรายซาฮาราเท่านั้น เช่น เคนยา แทนซาเนีย อูกันดา และแซมเบีย เป็นต้น

ลักษณะสำคัญที่แตกต่าง	ช้างเอเชีย	ช้างแอฟริกา
2. ภูมิอากาศที่ชอบ	โดยปกติชอบอาศัยอยู่ในป่าดงดิบ ที่บึงที่มีอากาศชื้น ร่มเย็นไม่ชอบ อากาศร้อนจัด	เนื่องจากถิ่นที่อยู่อาศัยส่วนใหญ่ เป็นทะเลทราย ดิน ไม้ขนาดใหญ่ มีน้อย อากาศร้อนจัดในเวลา กลางวันและหนาวจัดในเวลา กลางคืน ฉะนั้น ช้างแอฟริกาจึง มีความทนทานต่ออากาศร้อน และแห้งแล้งได้ดี
3. รูปร่างและขนาด		
3.1 ลักษณะรูปร่าง	ร่างกายมีลักษณะอ้วนป้อม	ร่างกายมีลักษณะสูงใหญ่ และ ปราดเปรียวกว่าช้างเอเชีย
3.2 ขนาดความสูง	เมื่อโตเต็มที่ตัวผู้มีความสูง ตรงไหล่เฉลี่ยประมาณ 270 ซม. (9 ฟุต) ตัวเมียสูงประมาณ 240 ซม. (8 ฟุต)	เมื่อโตเต็มที่ตัวผู้มีความสูง ตรงไหล่เฉลี่ยประมาณ 300 ซม. (10 ฟุต) ตัวเมียสูงประมาณ 270 ซม. (9 ฟุต)
3.3 น้ำหนัก	เมื่อโตเต็มที่น้ำหนักเฉลี่ย 3,500- 4,000 กก. (3.50-4.00 ตัน)	เมื่อโตเต็มที่น้ำหนักเฉลี่ย 4,000-5,000 กก. (4.00-5.00 ตัน)
4. อวัยวะต่าง ๆ		
4.1 เล็บเท้า	เล็บเท้าหน้าแต่ละข้างมีจำนวน 5 เล็บ เล็บเท้าหลังแต่ละข้างส่วนใหญ่ มี 4 เล็บ แต่บางตัวอาจมี 5 เล็บ	เล็บเท้าหน้าแต่ละข้างส่วนใหญ่ มี 4 เล็บ แต่บางตัวอาจมี 5 เล็บ เล็บเท้าหลังแต่ละข้างมี 3 เล็บ
4.2 งวง	ปลายงวงมีจะงอยเคี้ยว	ปลายงวงมี 2 จะงอย
4.3 หลัง	หลังมีลักษณะโค้งงอเหมือนหลังกิ้ง	หลังมีลักษณะเป็นหลังแอ่น
4.4 หัว	หัวใหญ่มี 2 ลอน	หัวแหลมเล็กมีลอนเคี้ยว
4.5 หู	ใบหูเล็ก ขอบบนของใบหูอยู่ต่ำกว่า ระดับหัว	ใบหูมีขนาดใหญ่ ขอบบนของ ใบหูอยู่สูงกว่าระดับหัว
4.6 งา	ช้างเพศผู้จะมีงาขาว ส่วนเพศเมียจะ มีงาสั้น ๆ ที่เรียกว่า "ขนาย"	มีงาขาวทั้งเพศผู้และเพศเมีย

ที่มา : วิชา สังคະกุลและรัตนา ลักษณะาวรกุล, 2535 : 6-9

จากลักษณะของช้างทั้ง 2 สกอลข้างต้น จะพบว่ามีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามลักษณะของสายพันธุ์ ตลอดจนถิ่นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติ นอกจากนี้ช้างทั้ง 2 สกอล ยังมีลักษณะนิสัยตามธรรมชาติที่แตกต่างกันอีกด้วย ซึ่งได้มีผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการเรื่องช้างหลายท่าน ได้อธิบายถึงความแตกต่างของพฤติกรรม และลักษณะนิสัยของช้างทั้ง 2 สกอล ดังนี้

บุญส่ง เลขะกุล (2503 : 6165) กล่าวว่า "ช้างเอเชียเป็นช้างที่ฉลาด เลี้ยงเชื่องง่าย และใช้งานได้ดี ส่วนช้างแอฟริกันนั้นมีนิสัยดุร้าย เลี้ยงเชื่องยาก ใช้งานไม่มีใครได้ดี"

สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์ (2528 : 4) ให้ทัศนะสนับสนุนว่า "ช้างที่มีขนาดของกระโหลกหัวใหญ่นั้น จะมีมันสมองมาก ทำให้มีความเฉลียวฉลาดกว่าช้างที่มีขนาดของกระโหลกหัวที่เล็กกว่า จึงสามารถนำมาฝึกให้ทำงานหรือฝึกให้แสดงท่าทางต่าง ๆ ได้"

เฮง ไพรวัลย์ (2537 : 18) ได้กล่าวถึงลักษณะของช้างทั้ง 2 สกอลว่า "นักดูช้างบอกว่า ช้างที่สวยที่สุดและฉลาดที่สุด ได้แก่ ช้างเมืองไทยและเมืองพม่า ส่วนช้างที่เมืองอินเดียหรือเมืองอื่น ๆ สู้ไม่ได้ ยังเป็นช้างแอฟริกาแล้ว ไม่ว่าจะเป็เมืองไหน ๆ เป็นรองอย่างไม่มีทางเข้ามาเทียบ"

จากความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการข้างต้น ทำให้ทราบถึงคุณลักษณะที่ดีของช้างเอเชีย ในแง่ของอุปนิสัยว่ามีความเฉลียวฉลาด เชื่องจนสามารถนำมาฝึกใช้งานได้ดี และสามารถใช้ชีวิตร่วมกับสังคมมนุษย์ได้ดีกว่าช้างแอฟริกา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบภูมิภาคเอเชีย ซึ่งถือว่าช้างเป็นปัจจัยหลักและมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน

เนื่องจากประเทศไทยเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของช้างเอเชียในป่าธรรมชาติแหล่งหนึ่งของโลก และคนไทยก็มีความผูกพันกับช้างเอเชียมาแต่โบราณ ฉะนั้นในที่นี่จึงขอกกล่าวถึงที่มาและความสำคัญของช้างเอเชียที่มีต่อวิถีชีวิตของคนไทยเท่านั้น

ช้างเอเชีย มีชื่อสามัญเป็นภาษาอังกฤษว่า Asiatic Elephant และมีชื่อทางวิทยาศาสตร์เป็นภาษาลาตินว่า *Elephas maximus* Linn. ในสมัยดั้งเดิมช้างเอเชียมีการกระจายพันธุ์อยู่ตั้งแต่แถบลุ่มแม่น้ำไทกริสและยูเฟรติส ประเทศอิรัก ถึงอินโดจีน ขึ้นไปทางตอนเหนือประเทศจีน สุดเขตลุ่มน้ำแยงซีเกียง และกระจายพันธุ์ลงมาทางเชิงภูเขาหิมาลัยด้านใต้สุดคาบสมุทรมาลายา รวมทั้งเกาะขนาดใหญ่ในแถบเดียวกัน เช่น เกาะลังกา ประเทศศรีลังกา และเกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย แต่ช้างเอเชียได้สูญพันธุ์ไปจากบริเวณแถบตะวันออกกลางในราวศตวรรษที่ 5 และสูญพันธุ์ไปจากลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงในศตวรรษที่ 11 ปัจจุบันช้างเอเชียจะพบในป่าตอนใต้ของทวีปเอเชียตั้งแต่ประเทศเนปาล ภูฐาน อินเดีย บังกลาเทศ ปากีสถาน และเกาะสุมาตราของประเทศอินโดนีเซีย (Brain and Humphrey, 1982 อ้างถึงใน วิชา สังคกุลและรัตนาก ลักขณวารกุล, 2535 : 12)

สำหรับประเทศไทย เมื่อระยะประมาณ 200 ปีมาแล้ว ได้มีช้างป่าอาศัยอยู่ในป่าต่าง ๆ ทั่วประเทศ แม้แต่ตามบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยารอบ ๆ กรุงเทพฯ ก็มีช้างป่าอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ครั้นต่อมาในระยะหลัง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้สงบลง จำนวนประชากรของประเทศไทยได้เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ทำให้เกิดความต้องการพื้นที่สำหรับเป็นที่อยู่อาศัย และประกอบอาชีพทางเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น ทำให้เกิดการบุกรุกแผ้วถางป่ากันอย่างกว้างขวาง จนทำให้ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว ทำให้ประชากรของสัตว์ป่าต่าง ๆ และช้างที่เคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์ในประเทศต้องลดลงอย่างรวดเร็ว ช้างที่เคยอยู่รวมกันเป็นโขลงใหญ่ต้องแตกแยกเป็นโขลงเล็ก ๆ และอพยพย้ายถิ่นเข้าสู่ป่าลึกที่มีอากาศร่มเย็นเพื่อหลบภัยและมีอาหารตลอดจนแหล่งน้ำที่มากพอแก่ความต้องการ เพื่อความอยู่รอด (สมทบ ช้างพันธุ์, 2515 อ้างถึงใน วิทยา สังคะกุลและรัตนา ลักขณาวรรกุล, 2535 : 12-13)

ปัจจุบัน ช้างเอเชียในประเทศไทยส่วนใหญ่จะอยู่อาศัยในป่าดงดิบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่คุ้มครอง เช่น อุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และมีการอพยพย้ายถิ่นไปมาระหว่างประเทศไทยกับประเทศใกล้เคียงใน 2 เส้นทางคือ เส้นทางระหว่างเขตจังหวัดตากและจังหวัดกาญจนบุรีกับประเทศพม่า และเส้นทางระหว่างจังหวัดอุตรดิตถ์กับประเทศลาว (Brain and Humphrey, 1982 อ้างถึงใน วิทยา สังคะกุลและรัตนา ลักขณาวรรกุล, 2535 : 13)

ความสำคัญของช้างไทยซึ่งนอกจากจะใช้เป็นยานพาหนะและใช้แรงงานในยามปกติแล้ว ในอดีต ช้างยังถูกใช้ในการศึกสงครามอีกด้วย ซึ่งถือได้ว่าเป็นบทบาทที่สำคัญที่สุดของช้าง ในการสู้รบเคียงคู่กับกษัตริย์เพื่อปกป้องเอกราชและปกป้องบ้านเมืองให้พ้นภัยจากอริราชศัตรู จนสามารถสร้างความเป็นเอกราชให้แก่บ้านเมือง

ประเทศไทยได้ใช้ช้างในการทำศึกสงครามมาตั้งแต่อดีต เรียกว่า การทำยุทธหัตถี คือการรบบนหลังช้างของพระมหากษัตริย์หรือแม่ทัพ ซึ่งจะต้องใช้ยุทธวิธีชั้นสูง เพราะเป็นการรบกันตัวต่อตัว หากช้างของฝ่ายใดมีกำลังมากและแม่ทัพมียุทธวิธีในการรบดี ก็จะมีชัยต่อศัตรู

การทำยุทธหัตถีของไทย เท่าที่มีหลักฐานปรากฏนั้น มีมาตั้งแต่ในสมัยสุโขทัย เป็นต้นมา เมื่อครั้งที่พ่อขุนรามคำแหงได้ชนช้างกับขุนสามชน เจ้าเมืองฉอด ตามหลักฐานในศิลาจารึก กรุงสุโขทัย หลักที่ 1 ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2091 สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้ทรงทำสงครามกับพม่า มีการรบกันบนหลังช้างจนกระทั่งสมเด็จพระศรีสุริโยทัย ซึ่งแต่งตั้งเป็นชายออกมาช่วยรบ ถูกฟันสิ้นพระชนม์บนหลังช้าง และในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็ทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2135 ที่ตำบลหนองสาหร่าย เมืองสุพรรณบุรี และทรงได้รับชัยชนะในที่สุด จนกระทั่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังปรากฏว่าได้มีการใช้ช้างในการทำสงครามอยู่ ดังพระนิพนธ์ของสมเด็จพระบวรราชราชานุภาพ (สุจิตร์ ตุลยานนท์, 2519 : 2-3) ว่า ไทยเรายังมีโอกาสได้รับด้วยช้างมาจนถึงในรัชกาลที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2388

ในสงครามไทยกับญวน ที่เมืองคง ประเทศเขมร เมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นแม่ทัพ ได้คิดอุบายในการรบโดยใช้ช่างศึกเป็นบุรุษปัจจัยหลัก จนสามารถตีทัพญวนแตกพ่ายไป

ในเวลาต่อมาการทำสงครามได้เริ่มมีอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัยขึ้นทำให้บทบาทของช่างในด้านการศึกสงครามเริ่มลดน้อยลง แล้วหันมาใช้ช่างเป็นพาหนะและใช้แรงงานกันเป็นพื้น

ในขณะที่ช่างพวกหนึ่งเกิดมาเพื่อที่จะทำหน้าที่หนักไปจนเกือบตลอดชีวิตเพื่อรับใช้มนุษย์ ยังมีช่างอีกพวกหนึ่งที่เกิดมามีบุญ ละทิ้งป่าอันเต็มไปด้วยภัยอันตรายต่าง ๆ มาสู่โรงช่างคันในพระราชวัง มีฐานะเทียบเท่าเจ้านายชั้นเจ้าฟ้า มีความเป็นอยู่อย่างสุขสบาย ไม่ต้องทำงาน ช่างพวกนี้คือ "ช่างเผือก"

ช่างเผือก ถือได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในพระราชพิธีกล่อมช่าง หากปราศจากช่างเผือกแล้ว การพิธีดังกล่าวก็มิอาจที่จะกระทำขึ้นได้ ดังนั้น การวิจัยครั้งนี้จำเป็นต้องศึกษาเรื่องของช่างเผือก เพื่อให้ทราบถึงคุณลักษณะและความสำคัญของช่างเผือก ซึ่งมีอิทธิพลทำให้มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิด จนกลายเป็นคติความเชื่อ ความศรัทธา และแสดงสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ออกมาเป็นพิธีกรรมที่กำหนดคิติดึงกันมาแต่โบราณ

คำว่า "เผือก" ความหมายตามพจนานุกรมนั้น หมายถึง "ขาวโดยผิดปกติสำหรับสัตว์บางอย่าง เช่น ช้างและควาย เป็นต้น ดังนั้น คำว่า "ช่างเผือก" ก็น่าจะหมายถึง ช้างที่มีสีขาวหรือขาวกว่าปกติ ซึ่งก็เป็นความหมายที่เข้าใจกันโดยทั่วไปอยู่แล้ว

ในด้านสัตววิทยา นักสัตวศาสตร์วิทยาได้ค้นพบว่าช่างเผือกนั้นเกิดขึ้นได้เหมือนกับการเกิดสัตว์เผือกทั่วไป คือเกิดจากพ่อพันธุ์ที่มีกรรมพันธุ์แบบด้อย (Recessive gene) ผสมพันธุ์กับแม่พันธุ์ที่มีกรรมพันธุ์แบบด้อยเช่นกัน จากการผสมพันธุ์ดังกล่าว ถ้าเป็นกรรมพันธุ์แบบด้อยแท้ ๆ ลูกที่เกิดมาจะมีลักษณะที่เรียกว่า เผือกแท้ (Pure - albino) ซึ่งมีโอกาสเกิดได้เพียงหนึ่งในล้านเท่านั้น และโดยธรรมชาติของสัตว์ที่มีลักษณะเป็นเผือกแท้นั้นจะไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เหมือนกับสัตว์อื่น ๆ ทั่วไป เพราะจะทนต่อสภาวะของแสงสว่างไม่ไหว และเสียชีวิตลงก่อนเวลาอันควร อีกกรณีหนึ่ง ถ้าเป็นกรรมพันธุ์แบบด้อยไม่แท้หรือพันทาง ลูกที่เกิดมาจะมีลักษณะที่เรียกว่า เผือกเทียม (Semi - albino) โดยธรรมชาติของสัตว์เผือกเทียมนี้อาจสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เหมือนกับสัตว์อื่น ๆ ทั่วไป และสามารถทนต่อสภาวะของแสงสว่างได้ อันเนื่องมาจากมีสีผิวเป็นสีเทา ไม่ดำไม่ขาวจนเกินไป (นพพร สุวรรณพานิช, 2537 : 181)

ช่างเผือกนอกจากจะมีลักษณะทางกายภาพที่แตกต่างไปจากช้างสามัญทั่วไปแล้ว ยังมีลักษณะนิสัยที่ไม่เหมือนกับช้างทั่วไปอีกด้วย เช่น ช้างเผือกไม่ขอมกินน้ำและอาบน้ำร่วมกับช้างสามัญ เรื่องนี้ได้มีผู้พิสูจน์แล้วจากพระเสวตอดุลยเดชพาหน ขณะที่เลี้ยงไว้ที่สวนสัตว์ดุสิต ปรากฏว่าเป็นจริงตามที่โบราณท่านตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ คือถ้าช้างสามัญดื่มน้ำจากภาชนะที่จัดไว้ให้

ก่อนแล้ว พระเสวตฯ จะไม่ยอมคืบนำจากภาชนะนั้น การอาบน้ำก็เช่นเดียวกัน ถ้าช่างสามัญลงอาบ น้ำก่อน พระเสวตฯ จะไม่ยอมลงอาบเช่นกัน ความรู้ช่างจึงต้องนำพระเสวตฯ ไปอาบนำก่อนแล้วจึง จะให้ช่างสามัญลงอาบต่อไป (สุจิตร ดุลยานนท์, 2519 : 60)

ช่างเผือก ตามความหมายของทางราชการ ซึ่งมีผู้รับผิดชอบเรื่องนี้โดยตรง คือ กรมพระคชบาล หรือ พระหมอเฒ่า ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะของช่างเผือกไว้ โดยยึดถือ ตามตำราพระคชศาสตร์ ที่กล่าวว่า ช่างเผือกนั้นแท้จริงแล้วไม่ได้มีแค่สีขาวเพียงสีเดียว แต่จะต้องมี ลักษณะเป็น 7 สี ได้แก่ ขาว เหลือง เขียว แดง ดำ ม่วง เมฆ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ก็ยังไม่สำคัญพอ จะต้องประกอบด้วยคุณลักษณะอื่น ๆ อีก เช่น ตา เพดาน อัณฑโกศ เล็บ ขน คางใน (ร่องผิวหนัง) ไร เล็บ สนับงา ช่องแมลงงู เหล่านี้จึงจะเข้าลักษณะเป็นช่างเผือกได้ ดังเช่นลักษณะของช่าง 3 ประเภทที่กำหนดขึ้นในพระราชบัญญัติรักษาช่างป่า พุทธศักราช 2464 คือ

1. ช่างสำคัญ มีคุณลักษณะ 7 ประการ คือ ตาขาว เพดานขาว เล็บขาว ขนขาว พื้น หนังกวหรือคล้ายสีหม้อใหม่ ขนหางขาว อัณฑโกศขาวหรือคล้ายสีหม้อใหม่
2. ช่างสีประหลาด คือช่างที่มีคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งใน 7 อย่างที่กำหนดไว้ในคุณลักษณะของช่างสำคัญ
3. ช่างเนียม คือช่างที่มีลักษณะ 3 ประการคือ พื้นหนังกว งามีลักษณะคังรูปปลีกล้วย เล็บดำ

ซึ่งช่างทั้ง 3 ประเภทนี้จะเข้าลักษณะเป็นช่างเผือกได้ทั้งสิ้น แต่ลักษณะที่นับว่าพอที่จะเป็นช่างเผือกได้นี้ ทางราชการหรือกรมพระคชบาลยังไม่ได้เรียกว่า "ช่างเผือก" แต่จะเรียกว่า "ช่างสำคัญ" ก่อน ต่อเมื่อได้ตรวจคุณลักษณะต้องตามตำราจนเป็นที่พอใจ ซึ่งรวมไปถึงกิริยามารยาทและอื่น ๆ จนสมบูรณ์พร้อมแล้ว ทางราชการจึงจะกำหนดให้มีการขึ้นระวางสมโภชและพระราชทานนามเป็น พระยาช่างตัน หรือพระยาช่างเผือกต่อไป (เสวต รัตนประคินธุ์, 2503 : 6160)

ดังนั้น "ช่างเผือก" ตามความหมายทางราชการนั้นจะใช้เรียกช่างที่มีคุณสมบัติต้องตามตำราพระคชศาสตร์และได้ผ่านพระราชพิธีขึ้นสมโภชแล้วเท่านั้น

การได้ช่างเผือก มีหลักเกณฑ์ 4 วิธี ดังนี้

1. ได้จากการโพนช่าง เป็นการจับช่างป่าบนหลังช้างต่อ โดยที่ใช้บ่วงบาศคล้องที่เท้าหลังของช่างป่า
2. ได้จากการคล้องช้าง เป็นการจับช่างป่าโดยการด้อนช่างป่าเข้าในคอกหรือที่เรียกว่า เพนียค แล้วเลือกคล้องตามความต้องการ
3. ได้จากช่างที่ตกถูกในบ้าน คือช่างพังที่ตกถูกเป็นช่างเผือก
4. ได้ตามกฎหมายว่าด้วยการรักษาช่างป่า กล่าวคือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการตราพระราชบัญญัติสำหรับรักษาช่างป่า พุทธศักราช 2464 ขึ้น

โดยกำหนดให้ช้างป่าเป็นของหลวงสำหรับแผ่นดิน ผู้ใดจับไปใช้สอยต้องขออนุญาตจากรัฐบาล พระราชบัญญัตินี้มุ่งหมายที่จะช่วยป้องกันอันตรายแก่ช้างป่าและบำรุงพันธุ์ช้างป่าให้เจริญขึ้นด้วย (สุทธีลักษณ์ อัมพันวงศ์, 2540 : 47)

สรุปได้ว่า ช้างเผือกเป็นช้างที่พบเห็นกันได้ไม่บ่อยนัก เพราะการเกิดช้างเผือกในด้านพันธุศาสตร์นั้นมีโอกาสเกิดได้น้อยมาก ดังนั้นหากได้พบช้างเผือกบ่อยครั้ง ย่อมแสดงว่ามีช้างป่าเป็นจำนวนมาก ทำให้ทราบว่าป่าไม่มีความอุดมสมบูรณ์มากเช่นกัน ด้วยเหตุนี้จากกล่าวได้ว่า ช้างเผือกเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าน่าจะเป็นปฐมเหตุแห่งความเชื่อในเรื่องช้างเผือกทั้งปวง

1.2 ด้านคติความเชื่อ

ช้างได้รับความนับถือว่าเป็นสัตว์แห่งเทพเจ้าประเภทหนึ่งใน 4 ประเภท คือ ช้างม้า วัว และราชสีห์ ดังปรากฏรายละเอียดในหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นหนังสือที่บรรยายถึงโลกที่ประกอบด้วยทวีปทั้ง 4 คือ อุตตรกुरुทวีป อมรโคยานทวีป นรพวิเทหทวีป และชมพูทวีป กับภูมิทั้ง 3 คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ ที่รวมกันเป็นจักรวาล และได้บรรยายถึง สระอโนดาต (อันทาป) ซึ่งเป็นสระที่สำคัญแห่งโลกสวรรค์ที่ปรากฏในจักรวาล ที่สระนี้มีสายน้ำไหลออกมาเป็นสาย ๆ ไปตามทิศทั้ง 4 ด้านน้ำแต่ละทิศจะไหลออกมาจากปากของสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 4 คือ สายน้ำทิศตะวันตกไหลออกจากปากช้าง สายน้ำทิศเหนือไหลออกจากปากวัว สายน้ำทิศตะวันออกไหลออกจากปากม้า สายน้ำทิศใต้ไหลออกจากปากราชสีห์ ซึ่งคติความเชื่อนี้เป็นที่ยอมรับกันในราชอาณาจักรไทยมาแต่โบราณ ดังปรากฏหลักฐานจากลวดลายประดับในสถาปัตยกรรม จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถของวัดโบราณหลายแห่ง รวมทั้งปรากฏเป็นลายลงรักปิดทอง หรือลายรดน้ำบนตู้พระไตรปิฎกที่เขียนเป็นภาพเขาพระสุเมรุ เพื่อบรรยายถึงลักษณะของจักรวาลในไตรภูมิพระร่วงนั่นเอง (ณัฐภักดิ์ จันทวิษ, 2539 : 12)

ช้างเผือก เป็นช้างที่มีลักษณะต่างไปจากช้างธรรมดาทั่วไป ด้วยมีสีผิว นัยน์ตา และเล็บเป็นสีขาว เป็นต้น ซึ่งจัดได้ว่าเป็นลักษณะที่หาได้ยาก จึงเป็นที่เชื่อกันว่าช้างเผือกเป็นสัตว์มงคล ให้คุณแก่ผู้เป็นเจ้าของ และเป็นเครื่องมงคลชนิดหนึ่งในสัปตรัตนะแห่งพระจักรพรรดิ ดังปรากฏในไตรภูมิพระร่วง อันได้แก่ จักรรัตนะ หัตถ์รัตนะ (เป็นช้างเผือกชื่ออุโบสถ) อัสวรัตนะ มณีรัตนะ อิตถ์รัตนะ คหบดีรัตนะ และปริณายกรัตนะ (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2538 : 50) จากความเชื่อนี้จึงถือได้ว่าช้างเผือกเป็นสัตว์คู่บ้านคู่เมือง หากเมื่อใดพบช้างเผือก เมื่อนั้นจะเกิดความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่ง ดังนั้น ในสมัยโบราณ ช้างเผือกจึงมีความสำคัญยิ่งต่อองค์พระมหากษัตริย์ และมีการเสาะแสวงหาช้างเผือกกันมาก หากพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงได้ช้าง

เผือกไว้ก็จะทรงหวงแหนมากและจะประกอบพระราชพิธีขึ้นระวางสมโภชเป็นพระยาช้างเผือก มีบรรดาศักดิ์เป็นถึงเจ้าพระยาหรือพระยา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับตระกูลของช้างเผือกเชือกนั้น ๆ

คติความเชื่อในเรื่องของช้างเผือกที่แพร่มาจากราชอาณาจักรไทยนี้มีต้นกำเนิดมาจากความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งปรากฏหลักฐานในพระเวทหรือไตรเภท ในเรื่องที่ว่าด้วยวิชาดาราศาสตร์ ซึ่งวิชานี้ประกอบด้วยเรื่องคชลักษณ์และคชกรรม คชลักษณ์เป็นตำราที่เกี่ยวกับลักษณะต่าง ๆ ของช้าง ทั้งช้างที่มีลักษณะเป็นมงคลและช้างที่มีลักษณะอัปมงคล ส่วนคชกรรมเป็นตำราที่รวบรวมเวทมนตร์ที่ใช้ในการจับช้าง การควบคุมช้าง และขจัดเสนียดจัญไรความไม่ดีและไม่เป็นมงคลต่าง ๆ (ฉัตราภรณ์ จันทวิช, 2539 : 397)

ที่มาของตำราดาราศาสตร์ เชื่อว่าเป็นของอินเดียเพราะมีความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้า 3 องค์ คือ พระพรหม พระอิศวร และพระนารายณ์ โดยที่พราหมณ์เป็นผู้ถือตำรานี้เข้ามายังแถบสุวรรณภูมินี้ก่อนพุทธศาสนา ซึ่งแต่เดิมนั้นได้มีชนพื้นเมืองเดิมอาศัยอยู่คือ เขมร ซึ่งเขมรได้รับความเชื่อและตำราต่าง ๆ รวมทั้งตำราดาราศาสตร์จากพราหมณ์จนเป็นที่ยอมรับกันในราชสำนักเขมร ซึ่งต่อมาเมื่อไทยได้เข้ามายึดครองพื้นที่แถบสุวรรณภูมินี้ต่อจากเขมรก็ยังคงได้รับอิทธิพลของความเชื่อดังกล่าวนี้มาด้วย ดังจะเห็นได้จากศัพท์ในภาษาไทยที่เกี่ยวข้องกับช้างมีภาษาเขมรปนอยู่มาก เช่น เพนียด เพนง กระพอง ครวญ ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลผู้สังเวทกล่อมช้างในสมัยสุโขทัยและอยุธยาจะมีภาษาเขมรปนอยู่เป็นจำนวนมาก (กรมวิชาการ, 2533 : 2)

ตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ พบว่าได้มีการกล่าวถึงต้นกำเนิดของช้าง ในเรื่องการสร้างโลกว่า พระวิษณุ (พระนารายณ์) ขณะที่ทรงบรรทมอยู่ในเกษียรสมุทรร ได้ทรงแสดงเทวฤทธิหรืออิทธิฐาน ให้มีดอกบัวผุดขึ้นจากพระนาภี 1 ดอก ดอกบัวนี้มี 8 กลีบ และมีเกสร 173 เกสร พระวิษณุได้ทรงนำดอกบัวนี้ไปถวายแด่พระศิวะ (พระอิศวร) จากนั้นพระศิวะได้ทรงแบ่งดอกบัวและเกสรออกเป็น 4 ส่วน และทรงแบ่งให้กับเทวะองค์อื่น ๆ อีก 3 องค์ โดยมีจำนวนกลีบบัวและเกสร ดังนี้

1. ทรงเก็บไว้เอง เป็นเกสร 8 เกสร
2. ทรงแบ่งให้พระวิษณุ เป็นเกสร 8 เกสร
3. ทรงแบ่งให้พระพรหม เป็นกลีบบัวทั้ง 8 กลีบ และเกสร 24 เกสร
4. ทรงแบ่งให้พระอัคินี (พระเพลิง) เป็นเกสร 133 เกสร

จากจำนวนกลีบบัวและเกสรนี้ องค์เทวะทั้ง 4 ได้ทรงสร้างช้างขึ้นองค์ละตระกูล ดังนั้น ในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู จึงมีช้าง 4 ตระกูล โดยมีชื่อตามพระนามแห่งองค์เทวะผู้สร้าง และช้างทั้ง 4 ตระกูลนี้ยังถูกแบ่งออกเป็นวรรณะเช่นเดียวกับการแบ่งวรรณะของคนอินเดีย ดังนี้

1. อิศวรพงศ์ เป็นช้างในตระกูลที่พระอิศวรหรือพระศิวะทรงสร้าง จัดเป็นช้างในวรรณะกษัตริย์

2. พรหมพงศ์ เป็นช้างในตระกูลที่พระพรหมทรงสร้าง จัดเป็นช้างในวรรณะพรหม
3. วิษณุพงศ์ เป็นช้างในตระกูลที่พระวิษณุหรือพระนารายณ์ทรงสร้าง จัดเป็นช้างในวรรณะแพศย์
4. อคนิพงศ์ เป็นช้างในตระกูลที่พระอัคนีหรือพระเพลิงทรงสร้าง จัดเป็นช้างชาติศูทร

ในตำราคุณลักษณะ ได้อธิบายคุณลักษณะของช้างในแต่ละตระกูล ไว้ดังนี้

1. ช้างตระกูลอิศวรพงศ์ มีลักษณะเนื้อดำสนิท เนื้อละเอียดเกลี้ยง งาทั้งสองใหญ่ ขึ้นเสมอ กันเท่าใหญ่ น้ำเต้ากลม โขมคสูง งวงเรียวเป็นต้นเป็นปลาย คอกกลม เมื่อเดินจะข่นคอหลังเป็นคันธนู ท้ายเป็นสุกร ขนคท้องตามวงหลัง ออกใหญ่ หน้าสูงกว่าท้าย เท้าหน้าทั้งสองอ่อน เท้าหน้าเท้าหลังเรียวยาว ผักบัวกลม หางเป็นข้อห่าง ๆ สนับงาเป็น 2 ชั้น ขมับเสมอไม่พร่อง หูใหญ่ ซ่อม่วงขาว ระบายหูอ่อนนุ่ม ช้างขวามีขนมากกว่าช้างซ้าย หน้าใหญ่

2. ช้างตระกูลพรหมพงศ์ มีลักษณะเนื้ออ่อนขนอ่อนละเอียดขึ้นนุ่มละ 2 เส้น น้ำเต้าแผ่ คีวสูง โขมคสูง มีกระขาวที่ตัวมาก ท้ายดำกว่าหน้า ขนหลัง ขนหู ขนปาก ขนตายาว ออกใหญ่ งาสีเหลือง งวงเรียวรัดเป็นต้นเป็นปลายและสั้น

3. ช้างตระกูลวิษณุพงศ์ ผิวเนื้อหนา ขนหน้าเกรียน ออก คาง คอใหญ่ เท้าทั้งสี่ใหญ่ หางยาว งวงยาว หน้าใหญ่ มีกระแดงเสมอกัน ลูกจิกหูใหญ่ขุ่นมัว หลังราบ

4. ช้างตระกูลอัคนีพงศ์ ผิวกระด้าง ขนที่หูหยาบ ตะเกียบหูห่าง หางเขิน หน้ากระแดง ปากแดง หน้าวงแดง ผิวเนื้อหมันไม่ดำสนิท

ตามตำราคุณลักษณะกล่าวว่าช้างทั้ง 4 ตระกูลนี้ ถ้าเป็นสุกลักษณะไม่เป็นโทษ ในตำราจะสรรเสริญว่าจะให้คุณต่าง ๆ คือ ตระกูลอิศวรพงศ์นั้นให้เจริญทรัพย์และมีอำนาจ พรหมพงศ์ให้เจริญอายุและวิชา วิษณุพงศ์ให้ศัตรูพ่ายแพ้และน้ำฝนปลาอาหาร รัญญาหารบริบูรณ์ และอัคนีพงศ์ให้เจริญมัจฉมังสาหารและระงับศึกอุบาทว์ทั้งปวง ดังนั้น ผู้ที่รู้ตำราดังกล่าวจึงเสาะแสวงหาช้างที่มีลักษณะตามตำรา ตระกูลใดตระกูลหนึ่ง โดยต้องการที่จะได้เห็นช้างที่มีลักษณะงดงาม และต้องการให้เกิดสวัสดิมงคลแก่ตนและบ้านเมือง (สุจิตร์ ศุขยานนท์, 2529 : 19)

สำหรับช้างเผือก ตามตำราคุณลักษณะ ถือว่าเป็นช้างที่อยู่ในอัคนีพงศ์ แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ ช้างเผือกเอก ช้างเผือกโท และช้างเผือกตรี โดยมีที่มา ดังนี้

ตามตำนานสร้างโลกของพรหมณ์ว่าช้างเผือกเป็นช้างที่เกิดจากเทวฤทธิ์ของพระอัคนี ตามเทวโองการของพระอิศวร โดยที่พระอัคนีทรงบันดาลให้เกิดเทวบุตรที่มีพักตร์เป็นช้าง 2 องค์ องค์หนึ่งเกิดจากเปลวเพลิงที่พุ่งออกมาจากพระกรรณเบื้องขวา คือ พระพิฆเนศวร อีกองค์หนึ่งเกิดจากเปลวเพลิงที่พุ่งออกมาจากพระกรรณเบื้องซ้าย คือ พระโกญจนาเนศวรศิวบุตร ซึ่งใน

พระกรซ้าย-ขวาของพระโกณฑวนานศวรศิวบุตรได้บังเกิดข้างเฝือกค้ำนละ 3 เชือก คือ ข้างเฝือกเอก โท ตริ โดยที่ข้างเฝือกหง (เพศเมีย) เกิดทางพระกรซ้าย และข้างเฝือกพลาย (เพศผู้) เกิดทางพระกรขวา ข้างเฝือกค้ำกล่าวนี้ เชื่อว่าพระเป็นเจ้าได้ประสาธไว้สำหรับให้เป็นพาหนะของพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะก่อให้เกิดบุญญาภิหาริย์ในแผ่นดิน (อัญฎฐภัทร จันทวิช, 2539 : 398)

คติความเชื่อเรื่องข้างในทางพุทธศาสนา เชื่อว่าข้างเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นมงคลแห่งการบำเพ็ญทานบารมีและความศักดิ์สิทธิ์ ดังปรากฏหลักฐานในอดีตในเรื่องของการอุทิศข้างให้แก่วัดเพื่อเป็นการทำบุญ เช่น ในศิลาจารึกวัดศรีชุม พ.ศ. 1885 ส่วนบนด้านที่ 2 ได้กล่าวถึงความสำคัญของข้างที่จะนำไปถวายเป็นพุทธบูชาความว่า "...ฉลักพระพุทธรูปในดิน ไม้อินทนิลที่ดงโปรสข้าง ในเขตเขานางกาย เอาข้างไปบูชาพระเป็นเจ้าโปรดที่นั่น..." นอกจากนี้ยังปรากฏในศิลาจารึกวัดบางสมุก จังหวัดแพร่ พ.ศ. 1882 กล่าวถึงการทำบุญด้วยข้างโดยสรุปว่า เมื่อเข้าเมืองตรอกสลวยสร้างพระพุทธรูปด้วยศิบุกและดินแล้ว ก็ถวายบำเพ็ญกุศลด้วยสัตว์พาหนะและสิ่งของอื่น ๆ แต่พระสงฆ์ สัตว์ชนิดนั้นคือ ข้าง

จากหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏข้างต้นนั้น เป็นการแสดงถึงความศรัทธาของคนไทยในยุคนั้นที่มีต่อพระพุทธศาสนา ด้วยเชื่อว่าการบำเพ็ญกุศลอันสูงส่งคือการถวายข้างหรือสิ่งที่เป็นมงคลแก่วัด ดังที่พระเวสสันดรได้ทรงบำเพ็ญบารมีไว้ด้วยการพระราชทานข้างเฝือก คือข้างปัจจัยนาเคนทร์ให้แก่เมืองกลิงราชภูร์ ซึ่งกำลังประสบทุกข์พิภพภัยอย่างแรง ด้วยเชื่อว่าข้างเฝือกนั้นสามารถบันดาลให้ฝนตกและเกิดความอุดมสมบูรณ์ขึ้นได้นั่นเอง (อัญฎฐภัทร จันทวิช, 2539 : 108-109)

ข้างเป็นสัตว์ที่มีความสัมพันธ์และอยู่คู่กับคติความเชื่อของพุทธศาสนามาเป็นเวลาช้านานแล้ว ดังปรากฏเรื่องราวต่าง ๆ ในพุทธประวัติ ซึ่งปรากฏข้างที่สำคัญ ๆ อยู่หลายเชือก เช่น

พระเศวตกฤษร ปรากฏในพระสุบินของพระนางสิริมหามายา ก่อนที่จะทรงพระครรภ์เข้าชายสิทธัตถะ พระนางทรงพระสุบินว่า มีข้างเฝือกขาวคือพระเศวตกฤษรมากระทำทักษิณาวรรต คือการเวียนขวาเป็นการเคารพพระนาง 3 รอบ แล้วจึงเข้าสู่พระครรภ์ทางด้านขวา อันเป็นนิมิตว่าจะมีผู้มีบุญญาธิการเพียบพร้อมด้วยบารมีมาอุบัติเป็นมนุษย์สู่พระครรภ์ของพระนาง คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า นั่นเอง

ข้างศิริเมขล เป็นข้างพาหนะของพญามารวสวัตถิ ที่ใช้ขับขี่ติดตามขัดขวางพระพุทธเจ้า และจะเข้าทำร้ายขณะทีพระพุทธองค์ทรงประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เพื่อขัดขวางการตรัสรู้ของพระองค์

ข้างนาพาศิริ เป็นข้างพระที่นั่งของพระเจ้าอชาตศัตรู ซึ่งถูกพระเทวทัตพระญาติของพระพุทธเจ้าที่มีจิตใจอิจฉาและทำตนเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธเจ้า ใช้เป็นเครื่องมือให้ทำร้าย

พระพุทธเจ้าในขณะที่เสด็จออกบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ แต่พระพุทธองค์ก็ทรงปราบช้างเชือกนี้ได้ด้วยพุทธานุภาพ

ช้างป่าลีไลยกะ เป็นช้างที่ปรนนิบัติพระพุทธเจ้าตลอดพรรษาที่ 10 นับแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ในขณะที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับจำพรรษาที่ชายป่ารักจิตวัน ใกล้หมู่บ้านป่าลีไลยกะ เมืองโกสัมพี

นอกจากนี้ ช้างยังปรากฏในพุทธชาดก ซึ่งเป็นเรื่องราวของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นช้างหรือพระยาช้างในพระชาติก่อน ๆ ดังนี้

ช้างฉัททันต์ ปรากฏในฉัททันต์ชาดก เป็นชาติที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นมาเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังในขณะที่เสด็จประทับอยู่ที่เขตวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี เมื่อครั้งที่ภิกษุเหล่านั้นได้ทูลถามถึงสาเหตุที่ภิกษุณีรูปหนึ่งซึ่งเมื่อฟังพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงแล้ว มีอาการหัวเราะแล้วร้องไห้ โดยทรงเล่าว่าเนื่องจากในขณะที่นางฟังพระธรรมเทศนานั้น นางได้ระลึกถึงชาติก่อน ๆ ว่าเมื่อครั้งที่พระพุทธองค์เป็นพญาช้างฉัททันต์ นางเคยเป็นคู่ครองของพญาช้าง ทำให้เกิดความปิติยินดีจนไม่อาจสะกดใจไว้ได้จึงถึงกับหัวเราะออกมาดัง ๆ แต่ครั้งมาหวนคิดได้ว่าอีกชาติหนึ่งนางเคยใช้นายพรานยิงพญาช้างฉัททันต์ด้วยลูกศรอาบยาพิษ พร้อมทั้งตัดงาทั้งคู่มานำนางจนเป็นเหตุให้พญาช้างต้องสิ้นชีวิตลงเพราะความอาฆาตของนาง นางจึงบังเกิดความเสียใจอย่างสุดซึ้ง ไม่อาจกลั้นความโศกเศร้าไว้ได้ถึงกับสะอื้นไห้ออกมาดัง ๆ

ช้างมาตุโปสกะ ปรากฏในนิบาตชาดก เป็นชาดกที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภขึ้นเนื่องจากได้มีภิกษุรูปหนึ่งบิณฑบาตเลี้ยงดูมารดา จนได้ชื่อว่ามาตุโปสกะภิกษุ ทำให้ภิกษุทั้งหลายในสำนักของพระพุทธองค์พากันติเตียน พระพุทธเจ้าจึงตรัสขอร้องมิให้พระภิกษุเหล่านั้นติเตียนพระภิกษุผู้เลี้ยงดูมารดา เพราะในชาติที่ล่วงมาแล้ว เมื่อพระพุทธองค์ถือกำเนิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน คือเป็นช้างเผือกก็ได้เลี้ยงดูมารดาเช่นเดียวกัน จนได้ชื่อว่า ช้างมาตุโปสกะ มีความหมายว่า ช้างผู้เลี้ยงดูมารดา และเมื่อครั้งที่พรีคพราจากมารดาก็ไม่บริโภคอาหารถึง 7 วัน จนร่างกายซูบผอมผิปกติเพราะตั้งใจแล้วว่าเมื่อไม่ได้ให้อาหารแก่มารดา ตนเองก็จะไม่บริโภคอาหารเช่นเดียวกัน และเมื่อนำอาหารไปให้มารดาบริโภคแล้วตนจึงบริโภคต่อภายหลัง (สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์, 2528 : 162-196)

สรุปได้ว่า ความสัมพันธ์ของคนไทยที่มีต่อช้าง กล่าวได้ว่าเป็นเรื่องที่ลึกซึ้งยากแก่การที่จะอธิบายได้อย่างชัดเจน เพราะมีทั้งความรัก ความชื่นชอบในความฉลาดและแสนรู้ที่มักจะกล่าวว่าช้างเป็นสัตว์ที่เข้าใจภาษามนุษย์ นอกจากนี้ยังผสมผสานกับความเลื่อมใสศรัทธาในการเรียนรู้เกี่ยวกับช้างที่มีลักษณะพิเศษอันซึมซับมาจากความรู้และความเชื่อทางศาสนาทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ซึ่งความเชื่อนี้มีสืบกันมานับพันปี

2. พระราชพิธีสำคัญที่เกี่ยวข้อง

พระราชพิธีสำคัญที่เกี่ยวข้องกับวงขับไม้ คือ พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก ซึ่งพระราชพิธีนี้เป็นพระราชพิธีเฉพาะกิจ เนื่องจากจะมีขึ้นก็ต่อเมื่อได้มีการพบช้างเผือกเท่านั้น กล่าวคือ เมื่อเจ้าหน้าที่บ้านเมืองทราบว่ามีช้างเผือกเกิดขึ้นในจังหวัดใด ก็รายงานกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบ และจะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้เชี่ยวชาญไปดูคุณลักษณะ ซึ่งนอกจากจะพิจารณาถึงคุณลักษณะตามตำราพระคชศาสตร์แล้ว จะต้องคำนึงถึงลักษณะอันเป็นมงคลอื่น ๆ ประกอบอีกด้วย เช่น เวลาที่ช้างหลับ ถ้ามีเสียงกรนประดุจเสียงแตรสังข์ถือว่าเป็นมงคล ถ้าเสียงกรนคล้ายคนร้องให้ถือว่าเป็นอัปมงคล แม้จะมีคุณลักษณะสมบูรณ์ครบถ้วนเพียงไรก็ตามจะไม่นำขึ้นระวางสมโภช

เมื่อได้ตรวจสอบคุณลักษณะและลักษณะอันเป็นมงคลต่าง ๆ ครบถ้วนแล้ว ก็จะนำความขึ้นกราบทูล ก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวาง ณ เมืองที่ได้ช้าง หรือนำมาที่กรุงเทพฯ ก็ตามแต่พระราชประสงค์ ถ้าจัด ณ เมืองที่ได้ช้างจะเรียกว่า "สมโภชโรงนอก" คือพระราชพิธีจะจัดขึ้นในโรงช้างต้นชั่วคราว ณ จังหวัดนั้น ๆ และถ้าจัดพระราชพิธีในกรุงเทพฯ จะเรียกว่า "สมโภชโรงใน" คือจะมีการนำช้างมาจากเมืองที่จับได้ และเมื่อเดินทางผ่านหัวเมืองใด เมื่อพักแรมก็จะมีการสมโภชทุกครั้งไป โดยจะมีพระสงฆ์สวดมนตร์ มีการเวียนเทียน และมีมหรสพสมโภชตลอดทุกหัวเมือง (สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์, 2528 : 48)

ก่อนที่จะมีพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างสำคัญ จะต้องมีการทำพิธีจับเชิงช้าง ก่อนที่จะนำขึ้นน้อมเกล้าฯ ถวาย การจับเชิงช้างเป็นการขอขมาลาโทษแก่ช้างสำคัญ ซึ่งต่อไปภายหน้าจะมีเกียรติศักดิ์เท่ากับเจ้าฟ้าพระองค์หนึ่ง เพราะการจับเชิงจะต้องผูกมัดช้าง เพื่อฝึกหัดช้างให้รู้จักเชือก รู้จักเสาตะลุงเบญพาด และรู้ว่าตนจะต้องถูกผูกมัดให้ขึ้นบนแท่นเบญพาดเป็นเวลานาน เพื่อให้มีความเคยชินไม่ตื่นระอาละวาดหน้าพระที่นั่งในวันประกอบพิธี

ขั้นตอนของพระราชพิธีขึ้นระวางช้างสำคัญ เริ่มต้นด้วยวันแรกจะจัดมณฑลพิธีขึ้น ณ โรงช้าง มีวงสายสิญจน์รอบและห้อยยันต์ต่าง ๆ ตรงแท่นที่ช้างจะขึ้น เบื้องบนมีคาดผ้าขาวขลิบทองและจารึกชื่อช้าง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงมณฑลพิธีแล้ว ก็จะแห่ช้างสำคัญเข้าโรง และประโคมฆ้องชัย แตรสังข์ ปี่พาทย์บรรเลงเพลงมหาชัย จากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนไตรแก่พระสงฆ์ เมื่อพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนตร์จบแล้วจึงเสด็จกลับไปพาทย์บรรเลงเพลงกราวรา ะหว่างนี้พราหมณ์คู่สวดก็จะอ่านคำฉันท์สวดดีกล่อมช้าง เมื่อจบลาหนึ่งก็จะประโคมแตรสังข์ บัณเฑาะว์ครั้งหนึ่ง สลับกันไปจนจบ เมื่อจบแล้ววงขับไม้ก็จะบรรเลงโดยผู้ขับจะขับกาพย์ขับไม้ โดยมีคนสี่ซอสามสายคลอเสียง และคนไกวบัณเฑาะว์ไกวให้จังหวะไปตลอดจนจบ เมื่อจบแผดหนึ่งก็จะบรรเลงเพลงแทรกเพลงหนึ่งสลับกันไปจนจบบทกาพย์ขับไม้ (ศิริปี ตราโมท, สัมภาษณ์. 23 มีนาคม 2541)

รุ่งขึ้นของวันที่สอง ช่วงเช้า จะแห่ช้างออกมาอาบน้ำแล้วกลับเข้าโรงรับเสด็จ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงมณฑลพิธี ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย ระหว่างนี้ปีพาทย์บรรเลงเพลงช้า จากนั้นโหระวงษาเทวฤกษ์ ถิ่นม้องชัย พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา บรรเลงสังข์ แตร บัณเฑาะว์ ปีพาทย์บรรเลงเพลงสาธุการต่อด้วยเพลงมหาชัย ระหว่างนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับเกยช้างเบญจภาค แล้วพระราชทานน้ำมนตร์จากพระเศวตศิลา หม้อน้ำทองและพระมหาสังข์รดลงเหนือกระหม่อมช้าง แล้วจึงเสด็จลงจากเกยมาประทับเฉพาะหน้าช้าง พระราชทานอ้อยแดง 3 ท่อน ซึ่งพราหมณ์จารึกนามพระยาช้างเผือกนั้นให้ช้างกิน แล้วพระราชทานเครื่องคชาภรณ์แก่ผู้เป็นประธานในการฝึกช้างรับพระราชทานไปแต่งกายช้าง พร้อมด้วยพระสุพรรณบัฏชื่อพระยาช้าง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับแล้วจึงแห่สลากภัต มาถวายแด่พระสงฆ์ พระสงฆ์กระทำกุตตาทิถแล้วจึงกลับ จากนั้นพราหมณ์พฤฒินาศโหราจารย์ก็เบิกแวงเทียนสมโภช ปีพาทย์บรรเลงเพลงเรื่องทำขวัญ บรรดามหรสพ (ถ้ามี) ก็จะเริ่มแสดงพร้อมกันในตอนนี้

ช่วงเย็น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จยังมณฑลพิธีอีกครั้ง พราหมณ์คู่สวดจะอ่านคำฉันท์สวดคิถลอมช้าง มีการขับไม้อีกครั้งหนึ่ง เป็นอันเสร็จพิธี (มนตรี ตราโมท, 2522 : 62-63)

ช้างเผือกมีความสำคัญต่อบ้านเมือง เป็นราชพาหนะคู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์ มีฐานะเทียบเท่าเจ้านายชั้นเจ้าฟ้า ดังจะเห็นได้จากพระกรรมกรมย์ ซึ่งใช้ในกระบวนแห่หน้าเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระราชพิธีสำคัญ ๆ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก และใช้พระกรรมกรมย์สวมถุงเท้ากระบวนพระอิสริยยศ แห่หน้าเสด็จพระราชวงศ์ชั้นเจ้าฟ้าในการพระราชพิธีโสกันต์ เป็นต้น ในพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างสำคัญก็ใช้พระกรรมกรมย์สวมถุงเท้าช้างสำคัญได้เช่นเดียวกัน (กรมศิลปากร, 2521 : 10) นอกจากนี้จะเห็นได้จากการที่มีการอ่านฉันท์คุณกวีสังวและขับไม้สมโภช ซึ่งถือว่าเป็นของสูง จะมีได้เฉพาะงานพระราชพิธีสำคัญ ๆ เพียง 3 พิธีเท่านั้น ถ้าหากนำไปกระทำในงานอื่นจะถือว่าไม่เป็นสิริมงคล

งานที่จะมีการอ่านฉันท์คุณกวีสังวและขับไม้สมโภชนั้น ได้แก่

1. การสมโภชพระมหาเศวตฉัตรและเครื่องศิริราชกูรภัณฑ์ ในพระราชพิธีฉัตรมงคล
2. การสมโภชในงานพระราชพิธีสมโภชเดือนและขึ้นพระอู่ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่ดำรงพระยศชั้นเจ้าฟ้า สำหรับพระเจ้าลูกเธอที่ดำรงพระยศชั้นพระองค์เจ้า จะมีการอ่านฉันท์คุณกวีสังวและขับไม้สมโภชไม่ได้
3. พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก (สุจิตร์ ตุลยานนท์, 2519 : 57)

3. ลักษณะคำประพันธ์ที่ใช้ในพระราชพิธีกล่อมช้าง

ในการประกอบพระราชพิธีรับและขึ้นระวางสมโภชช้างเผือกนั้น การสำคัญที่ต้องทำอย่างหนึ่งคือ พระราชพิธีกล่อมช้าง โดยการจับบทกล่อมช้าง ที่เรียกว่า บทคุณฐีสั่งเวกกล่อมช้าง ซึ่งบทคุณฐีสั่งเวกกล่อมช้างนี้จะประกอบด้วยคำประพันธ์ 2 ชนิด คือ ฉันท์คุณฐีสั่งเวกกล่อมช้างและกาพย์ขับไม้กล่อมช้าง ในพระราชพิธีดังกล่าว ฉันท์คุณฐีสั่งเวกกล่อมช้าง จะขับกล่อมโดยพระครูพรหมณ์ ส่วนกาพย์ขับไม้กล่อมช้างนั้น จะขับกล่อมโดยศิลปินวงขับไม้

3.1 ฉันท์คุณฐีสั่งเวกกล่อมช้าง

เป็นคำประพันธ์ที่นำเอา กาพย์ กับ ฉันท์ เข้ามาแต่งร่วมกัน โดยแบ่งออกเป็นตอน ๆ ตอนหนึ่งเรียกว่า "ลา" ทั้งหมดประกอบด้วย 4 ลา ในแต่ละลา จะมีเนื้อหาและชุดประสงค์ในการประพันธ์ต่างกันออกไป ดังนี้

ลา 1 เรียกว่า "ขอพร" (บางครั้งเรียกคุณฐีสั่งเวกเทพเจ้า) แต่งด้วยกาพย์ฉบบ้าง 16 มีเนื้อหาในเชิงการกล่าวบูชาเทพเจ้าทั้งหลาย เป็นการขอพรจากเทพเจ้า และเพื่อเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมืองด้วย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อัญขมบังคมเทวา	อาทิไทรธาดา
สถิตย์บัลลังก์หลังหงษ์	
พระพิฆณุศักดิ์สุทรทรง	ครุชราชบรรยง
ด้วยนิลวัดถ์รัศมี	
ศักดิ์จันทรจุมพาสกมณี	สังวาลวาสุกรี
แลเชื้อศุภฤทธิเกลิง	
ข้าขอเคารพพระเพลิง	ทรงแรดแรงเริง
รเห็นวหาศผาดฝั่ง	
ทั้งสี่เทวราชผู้รัง	สถยดิช้างพลายพัง
พิเศษประเภทหลายพรรค	
ไหว้ให้เทพท้าวเทวกรรม	พินเนศวรสรศักดิ์
คือขันธกุมารมहिมา	
หกหน้าทวาทศหัตถา	เกลิงหลังมยุรพา
หนาศนัชน้าวศิลาปีทรง	
คู่ตั้งใจสุทรประสงค์	นบเทพขุกองค์
อัญเชิญมามาประชุม	

ฉา 2 เรียกว่า "ลาไพร" แต่งด้วยวสันตฉลิกฉันท 14 มีเนื้อหาในเชิงการกล่อม
 เล้าโลมช้างให้ละป่าอันเป็นที่อยู่อาศัยเดิมที่เต็มไปด้วยความยากลำบากและอันตราย ดังตัวอย่าง
 ต่อไปนี้

อ้าพ้ออ่าเอื้ออ้าลัคคิด	แก้บิดาแลมารดร
อ้าพ้ออ่าคิตคณะนิกร	กรินีอันนงพาล
อ้าพ้ออ่าคิตคชตระกูล	แลประยูรวงษ์วาน
อ้าพ้ออ่าคิตแก้บริวาร	บริรักษ์เหล่าหลาย
อ้าพ้ออ่าคิตคชธร์ปน	มิตรภาพพังทลาย
อ้าพ้ออ่าคิตคชสหาย	ทรหวนทรโหชหา
อ้าพ้ออ่าคิตคพนอันเคบ	สุขเทียวทุกเวลา
อ้าพ้ออ่าคิตคพนอันอา	ศรัยสร้งสำนักรีนเา
อ้าพ้ออ่าคิตจิตระพง	ในเถื่อนท่งถ้ำเทินเขา
ชารท่าทุเรศทูลำเนา	นุสำนักรนิสพสถาน

๑๒๑

(กรมศิลปากร, 2527 : 121-122)

ฉา 3 เรียกว่า "ชมเมือง" แต่งด้วยอินทรวีเชียรฉันท 11 มีเนื้อหาในเชิงการกล่อม
 รุงใจให้ช้างเห็นความสวยงาม ความสบายนานาประการที่จะได้รับเมื่อเข้ามาอยู่ในเมือง นอกจากนี้
 ยังได้กล่าวถึงเครื่องยศของช้างและโรงช้างอีกด้วย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในพระบุรีรมย์	นคเรศอโยทชยา
สนุกนิหรรษา	สุขแสนสถาวร
สมบุญด้วยสมบัติ	ดิพิศาลสโมสร
เพียงทิพนคร	สุทัศน์เทพธานี
สารพัดจะพึงชม	สารพรรณจะพึงมี
สารพัดจะดูดี	สารพรรณแปนขวันเตา
บุญแล้วได้มาเห็น	แลได้เป็นธานีพา
หนกรุงกระษัตรา	ริบดินทรเลิศไกร
ออย่าพ้ออ่าวิโยค	แลอ่าโสกออ่าเสียบใจ
ออย่าทุกขถึงไพร	พนพฤกษราชี

๑๒๑

(กรมศิลปากร, 2527 : 123-124)

ฉา 4 เรียกว่า "สอนช้าง" แต่งด้วยกาพย์ฉบัง 16 มีเนื้อหาในเชิงสอนช้างให้อยู่ในโอวาทของหมอความไพเราะและทำตามคำสั่งสอน และให้จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

หนึ่ง โสคนายหัตถาจารย์	รู้มลักเสียมสาร
จะสอนจะสั่งฟังคำ	
ขืนชอบขอบควรเกรงยำ	อย่าฝ่าฝืนทำ
ประทุษฐโทษทารุณ	
ดูเดือดเพื่อคฟุ้งไฟฟุน	ทรหวนหันหุน
โดยโมหเหี้ยมคำแหง	
หยาบคายฉาฉฉฉฉฉฉ	กำรกรร้ายแรง
แลเหลือกำลังความหมอ	
ถอนชนกชกขางขง	ขวิดค้อนปลงคอ
ทั้งหล่อสลัดหลายกล	
เล่นไม้ไล่แทงผู้คน	บมิควรเคยตน
อย่าทำแต่อำเภอใจ	
จงสมักรรักหมู่หมอความ	รักผู้อภิบาล
บำเรอบำรุงผคงผคา	
เสียบขศคคอ่อนกิริยา	เชื่องชาณูมานมา
รยาตรพิลาศลำเภา	

ฯลฯ

(กรมศิลปากร, 2527 : 125-126)

3.2 กาพย์ขับไม้กล่อมช้าง

บทขับลำนำในการบรรเลงขับไม้นั้น เป็นคำประพันธ์ที่ต่างจากบทกวีอื่น ๆ เรียกเป็นชื่อเฉพาะว่ากาพย์ขับไม้ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับกาพย์สุรางคนางค์ 28 โดยต่างกันที่จำนวนวรรคและจำนวนพยางค์ คือกาพย์ขับไม้ 1 บท มี 9 วรรค 36 พยางค์ ส่วนกาพย์สุรางคนางค์ 1 บท มีเพียง 7 วรรค 28 พยางค์

พระโหราธิบดีได้วางกฎเกณฑ์ในการแต่งกาพย์ขับไม้ไว้ในหนังสือจินดามณี ว่าให้แต่งเป็นบทคู่ และให้มีโคลงกำกับขับไม้อยู่ท้ายอีก 2 บท โดยโคลงกำกับขับไม้นั้น จะแต่งเทียบความของกาพย์ที่แต่งไว้ตอนต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภาพยัขัณฑ์

จักแสดงพระเดช	องค์ไททนฤเบศ	ปิ่นเกล้ากรุงศรี
ผ่านเทพอยุธยา	เรื่องพระราชา	ทั่วห้องธรณี
อันตราบไพรี	บอจราวี	ด้วยพระสมภาร
ท่านได้ไปปราบ	เกรงพระอนุภาพ	ทั่วทุกทิศาร
ทำวราชนครเศศ	ทั้งจันตประเทศ	บเคยบันดาล
ถววยสุวรรณมัลย์	ทั้งบรรณาการ	มากราบถววยเมือง

โคลงกำกับภาพยัขัณฑ์

พระเกียรติรุ่งเรืองเฟื่อง	ลือชา
ทั่วถ้วนทุกทิศา	นอบน้อม
ทรงนามไทเอกา	ทศรถ
กษัตริย์มาขึ้นพร้อม	บเว้นสักคน ๆ
เดชพระบารมีสิ้น	อนันต์
จักนับด้วยกัปกัลป์	ฤาได้
สมภารพูนแต่บรรพ์	นานเนก
ยิ่งบำเพ็ญเพิ่มไว้	กราบเกล้าโมทนา ๆ

(มนตรี ตราโมท, 2515 : 1943)

ภายหลัง รูปแบบการแต่งภาพยัขัณฑ์ได้มีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เป็นต้นว่าภาพหรือโคลงก็ไม่จำเป็นต้องจบด้วยบทคู่เสมอไป บางครั้งในบทก็ก็จบลงได้ และโคลงกำกับภาพยัขัณฑ์นั้น โบราณจะอยู่ห่างจากภาพยัขัณฑ์ แต่ต่อมานิยมแต่งโดยมีโคลงนำขึ้นบทหนึ่งก่อนแล้วจึงแต่งบทภาพยัขัณฑ์ตามที่หลัง เช่นเดียวกับ การแต่งภาพยัห่อเรือ (มนตรี ตราโมท, 2515 : 1943)

สำหรับรูปแบบการแต่งนั้น ได้มีการพัฒนาจากรูปแบบเดิม กล่าวคือ แบ่งออกเป็นตอน ๆ ในแต่ละตอนเรียกว่า "แพด" (อ่านว่า สะ-แด) มีทั้งหมด 5 แพด ในแต่ละแพดจะมีชื่อเรียกเฉพาะ คือ

- แพดที่ 1 เรียกว่า ขอพร
- แพดที่ 2 เรียกว่า ลาไพร
- แพดที่ 3 เรียกว่า ชมเมือง
- แพดที่ 4 เรียกว่า สอนช้าง
- แพดที่ 5 เรียกว่า คชาภรณ์

โดยในแต่ละแผนจะขึ้นต้นด้วยโคลงสี่สุภาพก่อน และต่อท้ายด้วยกาพย์ขับไม้ ซึ่งใจความในกาพย์ขับไม้แต่ละแผนก็จะเปลี่ยนใจความจากโคลงที่แตงนำนั่นเอง และหลังจากจบแผนที่ 5 แล้วก็จะแต่งโคลงสี่สุภาพปิดท้ายกาพย์ขับไม้อีกครั้งหนึ่ง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

แผนที่ 1 ขอพร

นบไทเทเวศร์ท้าว		เทวา
เทวราชเรื่องฤทธา		ท้าวค้ำ
จงรักษรักษา		สารเสวตร
พาหนะที่นั่งท้าว		ท่านไ้สรศตรี
นบไทเทเวศร์	แปดกรมเลศ	เลิศล้ำเลอสุวรรณค์
พระมหศวรศักดิ์	เทวราชหริรัักษ์	ฤทธิรงค์ทรงสุบรรณ
ไหว้ท้าวเทพกรรม	พิฆเนศวรขัน	ธกumarมหิมา
สรวมประสิทธิ์พระพร	แก่พระขาบุญจร	ช้างแก้วไอยรา
นฤโทษนฤทุกข์	นฤโสภเกษมสุข	เขมมสวัสดิ์อิศรา
จงเปรมปรีดา	ฟังพจนภาษา	ซึ่งสุภาสิตสอน

แผนที่ 2 ลาไพร

อ้าพ่ออย่าขุนแก่น		คำนึง
ลาลดรันทตถึง		เถื่อนพ้อง
อ้าพ่ออย่ารำพึง		พันธุ์เฝ้า
พงษ์ประยูรพวกพ้อง		เพื่อนเหล่านแลสหยา
อ้าพ่ออย่าคินึง	ปิ่นป่วนหวนถึง	บิดามารดา
บริวารพวกพ้อง	เผือกเนื้อมพีน้อง	เฝ้าพงษ์วงษา
ฟังทลายนานา	คกมันขึ้นตา	อย่าเอื้ออาวรณ์
อ้าพ่ออย่าคิด	เคยเทียวเคยสถิตย์	เคยกินเคยนอน
ท่งท่าป่าเปลี่ยว	รุงรังรกเรื้อย	งูเงี้ยวเกี่ยวขร
อันตราบเบียนบร	เหลือบยุงนึ่งหนอน	รินร่านตอมดี
อ้าพ่ออย่าพะวง	วนาพฤษพงษ์	สิ่งสุขฤามี
เกรงโภขไหวหวาด	แรดความร้ายกาจ	ไกรสรเสื่อสีห์
ผีโชมดักขินี	กำขำลำพิ	พิภุกพึงแสขง
เคยเล่นแหล่งไพร	เลี้ยวลัดหลีกไม้	หนามไหนทิมแทง
ค้อยค่อมค้อยเคิน	ระหกระเหิน	เหยียบกรวดเหยียบบรแหง
หินผาศิลานแลง	หลักต่อเข้มแขง	แทงเท้าร้าวระบม

เต็มลำหาระบัด	ฝืดเคืองอึดคัต	ทีไรรพพนม
ลำบากลำบน	ตรากฟ้าตรากฝน	ตรากแดดตรากลม
อาบน้ำเปือกตม	ขุ่นข้นสมมม	หมองศรีโสภ
พ้ออย่าขินดี	เนาในพนาลี	ลำบากนักหนา
มาอยู่ขังกรุง	มีผู้บำรุง	บำเรอรักษา
ประภูบัติอิตรา	ทุกวันเวลา	บให้เคืองรกาย

แปลที่ 3 ชมเมือง

นิเวศน์เขตรแคว้นมิ่ง	เมืองหลวง	
สนุกนี้กว่าถิ่นทั้งปวง	ป่ากว้าง	
เพียงภพดุสิตสรวง	สุรโลก	
บุญพ้อเคยคู่สร้าง	ส่งให้มาเห็น	
นิเวศน์เขตรแดน	บุริรมย์แสน	เกษมสุขเข้าเย็น
นิรันดรสนุกนี้	นิรานฤทุกข์	นิราศแรมแจ้ญ
บุญแล้วมาเห็น	อย่าร้อนลำเค็ญ	รำคาญเคืองใจ
เชิญเซบเสวสวัสดี	เสวบรมย์สมบัติ	สมบุญณ์เลิศไกร
โรงรัตนพะแพรว	จตุทองแทนแก้ว	แกมกาญจนาไมบ
รจเรขเรื่องไร	สารพรรณอำไพ	พิศเพียงขวัญตา
พื้นเพนทึนออน	เสียนลาดอาศน์อ่อน	บุป้ออิตรา
มั่งม่านพิคานดาษ	ดาวสุวรรณโอภาษ	งามสรรพประดับประดา
ห้อยพวงบุปผา	มาไลขมาลา	หอมตระหลบอบอาบ
ที่กินก็เปนสุข	ที่อยู่ก็สนุกนี้	ที่นอนก็สบาย
คนประ โคมจับกล่อม	ไพเราะห้เพราะพร้อม	เสียงชอผสานสาบ
ความอุครทั้งหลาย	พรั่งพร้อมล้อมราย	โบทักพิศพาน
ของกินนานา	เอมโอคโอชา	กล้วยอ้อบพร้าวตาล
มีตัวมาส่ง	จัดแจงบรรจง	เจียนตองรองพาน
ขุนหมื่นหมอกวัญ	ปรนปรือบริบาล	ประภูบัติขจัดลี
สารพรรณเพิงเพลิน	สุขบรมย์จำเริญ	อันตราขฤามี
เดชะพระเดช	ภูวไนยธิเบศร์	ภูวนาธิบดี
ปกเกล้าเจ้าฟ้า	เปนศักดิ์เปนครี	เปนโสศสมพอง

แพดที่ 4 สอนช้าง

จงเลื่อมเลียพศร้าย		เริงแรง
อย่าหล่ออย่ามัดแทง		ถีบซ้ำ
สอนโคพ้ออย่าแคลง		กลาคลาศ
จักประเสริฐเลิศล้ำ		เลื่องล้ำภาษาจร
จงเลื่องเลียพศ	หยาบคายเปลื้องปลด	ฟังดูข้าสอน
อย่าถีบอย่ามัด	กำรากร้ายรัด	แลสลัดหล่อหลอน
เยื้องซ้ายโยกคลอน	คว่ำไขว่ชีวิตค้อน	ถอนชนกชกขา
พ้ออย่าอาลวาด	ถีบแทงเบญพาศ	แลจรุงลงงา
ฉุดชักหลักแหล่ง	ทुरังเข่อแย่ง	ปลอกรัดมัดขา
อย่าเกียจโรงระอา	เกียจน้ำเกียจท่า	เกียจหมอเกียจควาญ
อ้าพ้อจงจำ	สอนโคจงข่า	จำคำทุกประการ
จงมีมารชาตร	กิริยาบทยาท	สงบเสงี่ยมเสียมสาร
จงเรื่องจงชาญ	ชำนาญชำนาญ	ในการฝึกฝน
รักศรัทประยูร	รักเกียรติรักตระกูล	รักชาติรักตน
รักให้บัณฑิต	จักรพรรดิภูมิินทร์	ปิ่นภพมณฑล
จอมเจ้าของตน	ทรงคุณอนนต์	อนอกเหลือหลาย
รักหมอรักควาญ	รักผู้บริบาล	ประภูบัติให้สบาย
ครั้นพ้อดีแล้ว	สั่งสอนบแคล้ว	บคลาศบคลาย
คนเลียงทั้งหลาย	ชื่นชมสมหมาย	มีหน้าเบิกบาน
สมเด็จผ่านเกล้า	บพิตรพระเจ้า	จะเสนต์ให้โปรดปราน
หัวสืบเข้าไทย	ข้าส่วยเข้าใช้	ท้าวไทจะประทาน
ครบครันเครื่องอาณ	ล้วนแล้วแก้วกาญจน์	มณีโรจนา

แพดที่ 5 คชาภรณ์

จะได้ประดับด้วย		อาภรณ์
นพรัตนอลงกรณ์		ก่องแก้ว
ล้วนของค่าพระนคร		ควรรคู่
ข่าเพชรภูเพ็ชรแพรว		เพชรพริ้มพรายแสง
พ้อจะได้ประดับ	อาภรณ์งามสรรพ	ชะยับดาวทอง
แพรวแพรวพนาศ	พรายพรายข่าข่ามาศ	โอภาสปกตระพอง
เลื่อมเลื่อมล้ำของ	ห้อยพู่กรอง	พิจิตรจงกล

ระเรื่อรงรคอง	ระรอรองพอดหน้า	ระไรรัตคน
ชนกแรงค้ำเกิง	ค้ำกถกรองเชิง	ชัชวาลย์วิมล
พิศภาคย์อำพน	อำไพงามกล	ไอยเรศลาวรรณ
จะเลื่องเลื่องภา	ชูเชิดเชิดชื่อ	ชมบุญบุญอนันต์
รุ่งเรื่อรงเรื่อรงไซบ	ล้ำเลิศเลิศไกร	กรุงโคโคจะทัน
ทุกเขตรเขตรขันธ์	ครันคร้ามคร้ามครัน	หวาดหวั่นหวั่นไหว
บศคักคิสมบัติ	สมบุญณภูลสวัสดิ์	สารพัดพึงใจ
จงมีมาโนช	เปรมปรีดิ์ปราโมทย์	พิสุทธิม่องใส
อย่าทุกข์โทษไคร	เสน่ห้หวังตั้งใจ	ประคิพัทธภักดี
บุพเพนิवास	บุญเบื่องบุญพรชาติ	เกยคู่บารมี
พระบาทสมเด็จ	พระพงษ์สรรเพ็ชร	พุททางกูรมุณี
เฉลิมโลกโมฬี	ทรงบุญราษี	พิเศษสมภาร
สมภาพพอแล้ว	คั่งไค้ข้างแก้ว	จักรพรรดิภูบาล
แต่นี้พำนำ	เย็นทั่วแหล่งหล้า	ภารางจะสำราญ
ไพรีฤापาน	เกษมสุขสานต์	ทุกสิ่งสมบุญ
	ผู้สฤยดิฉันทกล่อมแก้ว	คเชนทร์ เสวตรนา
	กรมหมื่นศรีสุเรนทร์	กล่าวอ้าง
	ถววยแต่ปิ่นภูเบนทร์	อยุทธยศ ไวฤา
	หวังอยู่คู่รเศศสร้าง	สืบฟ้าดินเฉลิม

(กรมศิลปากร, 2527 : 128-133)

ในการศึกษาลักษณะคำประพันธ์ดังกล่าวพบว่า บทคุณฐีสั่งเวกกล่อมข้างนั้นเป็นวรรณคดีประยุกต์ คือเป็นวรรณคดีสำหรับใช้งาน เป็นงานเฉพาะกิจ ซึ่งมีแบบแผนเฉพาะในการแต่ง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อกล่อมข้างเผือกให้เกิดความสบายใจ เลิกคิดถึงป่าที่เคยอาศัยและเกิดความเต็มใจที่จะอยู่ในเมืองซึ่งมีโรงช้างค้ำตั้งคางมสมตามเกียรติยศที่ได้รับ โดยการพรรณนาถึงถิ่นที่กำเนิด การดำรงชีวิตในป่าที่แสนลำบากยากเข็ญ และกล่อมชักจูงให้ละปามาอยู่ในร่มพระบรมโพธิสมภาร ด้วยการสฤยดีพระบุญญาธิการและพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ข้างเผือกได้มาสู่พระบารมีและกล่อมสั่งสอนให้ข้างได้รับรู้และรำลึกถึงพระบุญญาธิคุณซึ่งคำประพันธ์ดังกล่าวนี้หากพิจารณาให้ดีแล้วจะเห็นว่าไม่เพียงแต่สอนข้างได้เท่านั้น แต่ยังสอนผู้คนทั้งหลายได้อีกด้วย